

Darüŝŝifa İslam Tıp Tarihi Araŝtırmaları Dergisi / Darüŝŝifa Journal Of Islamic
Medical History Research

e-ISSN: 2822-4949

(Haziran / June 2024) 3/1

Abbâsîlerde Büveyhî Hâkimiyeti Sonuna Kadar Bağdat Merkezli Sağlık Kuruluşları

Baghdad-Centered Healthcare Facility and Medical Developments in the Abbasids Until the End of the
Buwayhid Rule

NURULLAH FIRAT

MEB Fen Bilimleri Öğretmeni, Felsefe, Bilim Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye

MEB Science Teacher, Department of Philosophy, History of Science, Ankara, Türkiye

n-firat@hotmail.com

orcid.org/ 0000-0002-4160-1406

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi /Received: 3 Nisan 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 6 Mayıs 2024

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2024

ATIF/ CITE AS

Fırat, Nurullah, "Abbâsîlerde Büveyhî Hâkimiyeti Sonuna Kadar Bağdat Merkezli Sağlık
Kuruluşları" Darüŝŝifa İslam Tıp Tarihi Araŝtırmaları Dergisi, (June/Haziran 2024) 3/1

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International
License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism
software.

Abbâsîlerde Büveyhî Hâkimiyeti Sonuna Kadar Bağdat Merkezli Sağlık Kuruluşları

Baghdad-Centered Healthcare Facility and Medical Developments in the Abbasids Until the End of the Buwayhid Rule

Abstract

Human health is a phenomenon that has been very important at every moment of life since the existence of mankind and will continue to be vital forever. Throughout history, people have sought treatment for getting rid of diseases, seeking healing, and living a healthy life. The solutions people found as a result of these searches and efforts formed the first knowledge and basis of medical science. This knowledge and experience has developed by synthesizing and interacting with the ancient Greek, Rome, Indian and Sassanid civilizations. Under the influence of this knowledge, medical science in the Islamic history period; It started to emerge with the birth of Islam, made a significant breakthrough during the Umayyad period, and experienced its peak during the Abbasid period. Abbasid caliph Mansur took Baghdad with a strategic location; It was designated as the capital city due to its connections with the Mediterranean, Persian Gulf, Caspian Sea, Indian Ocean and gulfs, as well as Egypt, Byzantium and the Maghreb, thus creating the infrastructure of a period when commercial activity and urbanization accelerated. Especially VIII. - XII. Baghdad, which became the important science, culture and civilization capital of the Islamic world between the centuries; by receiving intense immigration from the surrounding regions, it has become a center of attraction where cultural diversity is blended, scholars of different ethnic identities gather and are valued, and many works are translated. As a result of all these developments, especially in H. IV.-V. centuries have been called the "golden age of Islamic civilization" and the "period in which the Islamic Renaissance took place". An important pillar of the developments of this era was innovations and advances in the field of medicine. The city of Cündișâpûr, which is located in today's Iran and where Christians have lived densely since the Sassanid period, has come to the fore as the center of science and especially medicine. With the encouragement and invitation of the Abbasid caliphs, many important scientists who were educated here came to Baghdad after the fall of the Sassanids and began to serve the Abbasid State. Especially the students who studied at Cündișâpûr Medical Academy flocked to the Beytül-Hikme medical academy in Baghdad with their teachers. This scientific migration movement, centered in Cündișâpûr, which started during the reign of Caliph Mansur and reached its peak during the reign of Hârûnürreşîd, led to the establishment of many hospitals and increased medical developments in Baghdad. In this study, the healthcare facility and medical developments established in Baghdad in the Abbasid State until the end of the Buwayhid rule in Baghdad (1055) will be discussed.

Keywords: Islamic History, Abbasids, Baghdad, Medicine, Hospital.

Öz

İnsan sağlığı, ademoğlunun varoluşundan itibaren yaşamın her anında çok önemli olmuş ve sonsuza dek de hayatı olmaya devam edecek bir olgudur. Tarih boyunca insanlar, hastalıklardan kurtulma, şifa arama, sağlıklı bir yaşam için tedavi arayışı içerisinde olmuşlardır. İnsanların bu arayışları ve çabaları sonucunda buldukları çözümler ise tıp ilminin ilk bilgilerini ve temelini oluşturmuştur. Bu bilgi ve birikimler, Antik Yunan, Roma, Hint ve Sâsânî medeniyetlerinden etkileşimle birlikte sentezlenerek gelişme göstermiştir. Bu bilgi birikiminin etkisiyle İslâm tarihi döneminde tıp bilimi; İslâmiyet'in doğuşuyla ortaya çıkmaya başlamış, Emevîler Dönemi ile önemli atılım gerçekleştirmiş, Abbâsîler Dönemi'nde ise zirveyi yaşamıştır. Abbâsî halifesi Mansûr; Akdeniz, Basra Körfezi, Hazar Denizi, Hint Okyanusu ve körfezleri ile Mısır, Bizans ve Mağrib bağlantıları nedeniyle stratejik bir konuma sahip Bağdat'ı başkent olarak belirlemiş ve böylece ticari hareketliliğin ve şehirleşmenin hız kazandığı bir dönemin de altyapısını oluşturmuştur. Özellikle VIII. - XII. yüzyıllar arasında İslâm dünyasının önemli ilim, kültür ve medeniyet başkenti haline gelen Bağdat; civar bölgelerden yoğun göç alarak kültürel çeşitliliğin harmanlandığı, farklı etnik kimlikteki ilim

adamlarının toplandığı ve değer gördüğü, ayrıca pek çok eserin tercüme edildiği bir cazibe merkezi olmuştur. Tüm bu gelişmeler neticesinde bilhassa H. IV.-V. yüzyıllar, “İslâm medeniyetinin altın çağı” ve “İslâm Rönesansı’nın gerçekleştiği devir” olarak adlandırılmıştır. Bu dönem gelişmelerinin önemli bir ayağını da tıp alanındaki yenilik ve ilerlemeler oluşturmuştur. Sâsânîler’den itibaren Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı ve günümüz İran toprakları içerisinde bulunan Cündişâpur şehri, ilmin ve bilhassa tıbbın merkezi olarak ön plana çıkmıştır. Abbâsî halifelerinin teşvik ve davetleriyle burada yetişen önemli pek çok bilim insanı, Sâsânîlerin yıkılması sonrası Bağdat’a gelerek Abbâsî Devleti’ne hizmet etmeye başlamışlardır. Bilhassa Cündişâpur Tıp Akademisi’nde ilim tahsil eden öğrenciler, Bağdat’ta bulunan Beytül-Hikme tıp akademisine hocalarıyla birlikte akın etmişlerdir. Halife Mansûr döneminde başlayan ve Hârûnürreşîd döneminde zirveye ulaşan Cündişâpûr merkezli bu ilmî göç hareketi, Bağdat’ta pek çok hastanenin kurulmasına ve tıbbî gelişmelerin artmasına neden olmuştur. Bu çalışmada Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti sonuna kadar (1055) Abbâsî Devleti’nde Bağdat merkezli kurulmuş olan sağlık kuruluşları ve tıbbî gelişmeler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Abbâsîler, Bağdat, Tıp, Hastane

Giriş

İnsanlığın atası olan Hz. Adem’den günümüze kadar insanoğlu, hastalıklardan uzak bir hayat arzulamıştır. Bunun için de bir kısım tabiatüstü güçlere, görünmez varlıklara inanma ihtiyacı duymuş, hastalıklarını tedavi edecek, kendini rahatlatacak tabiatüstü varlıklara sığınmış, sağlığına kavuşmak için de büyücü ve efsuncuların zaman zaman esiri olmuştur. İnsanoğlunun tedavi olmak için ortaya koyduğu bu inanç ve çaba, zamanla tabâbet ilminin ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹

İnsanların kaybedince kıymetini daha iyi anladığı en önemli nimetlerin başında sağlık gelmektedir. Hz. Peygamber bu maksatla “Hastalanmadan önce sağlığın kıymetini bilin”² uyarısında bulunmuştur. Sağlığın korunması ve hastalıkların tedavisi ile ilgili olarak Peygamber’den nakledilen söz ve uygulamalar, genel olarak “Tıbbu’n-Nebevî” şeklinde isimlendirilmiştir.³ İslâm Peygamberi, Medine’ye hicretle birlikte oluşturduğu devlet teşkilatının bir organı olan Mescid-Nebî içerisinde sağlık hizmeti vermek üzere “Kuaybe’nin Çadırı” diye bilinen hasta ve yaralıların tedavi olduğu özel bir yer ayırmıştır.⁴ Böylelikle İslâm’ın insan sağlığına verdiği önem vurgulanmak istenmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber; şifanın Allah tarafından bahşedileceğini, dua ile desteklenmesini, tedavi olmanın gerekliliğini ve bunun için de işin erbâbı hekimlere başvurulması gerektiğini söylemiştir.⁵

Emeviler Dönemi’nde sınırların genişlemesi, farklı kültürlerle etkileşim ve ilk çeviri hareketlerinin etkisiyle bilimsel faaliyetler çeşitlenmiş; ilmî alanda önemli gelişmeler olmuştur. Bu dönemde Suriye Hristiyanlarının sahip olduğu Yunan tıp metinleri, Süryaniceden Arapça’ya

¹ Zekeriyâ Kitapçı, *Matematik Tıp Eczacılık Astronomi İlmin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2008), 105.

² Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, nşr. Kemal Yusuf el-Hût, (Riyad: 1409), VII/77; Ebu Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmun’im Şelebî (Beirut: Müessesetü’r-risâle, 1421/2001), 10/400.

³ Bu konuda bilgi için bkz. Veli Atmaca, *Tıp ve Tıbb-ı Nebevî Hakkında Muasır Çalışmalar*, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2011), 45-70; Asaf Ataseven, “Tıbb-ı Nebevî”, *Diyanet Dergisi (Özel Sayı)*, 25/4 (1989), 93-100.

⁴ Bilgi için bkz. Zehra Gençel Efe, “Hz. Peygamber Döneminde Sağlık Bakım Uygulamaları ve İlk Müslüman Hemşireler”, *Sağlık Akademisi Kastamonu*, 4/3 (2019), 243-256.

⁵ Ayhan Tekineş, “Tıbb-ı Nebevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/86.

çevrilerek tıp alanında ilerlemeler yaşanmıştır.⁶ Ayrıca Sâsânî hükümdarı I. Şapur b. Erdeşir (ö.272) tarafından kurulan Cündişâpur⁷ şehri de bilimsel gelişmeler neticesinde önemli tıp merkezlerinden biri haline gelmişti. Bu merkezde yetişen Nastûri Hristiyan hekimler, Yunan tıbbı ile İslâm tıbbı arasında birer köprü vazifesi görerek Müslümanlara öncülük etmişlerdir.⁸ Emevilerin kurucusu ve ilk halifesi Muaviye b. Ebî Süfyan, dostluk kurduğu ve himaye ettiği Cündişâpur tıp okulunda yetişen ve Hristiyan olan Rum asıllı İbn Asâl en-Nasrânî'nin⁹ (ö. 46/666) Yunanca ve Süryaniceden bazı eserleri Arapça'ya tercüme etmesini istemiştir.¹⁰ Emeviler Dönemi'nde ilk hastanenin 88/707 yılında Halife Ebü'l-Abbâs el-Velîd b. Abdilmelik (ö.96/715) tarafından oluşturulduğu, bu hastanede maaşlı doktorların bulunduğu, cüzzamlı hastaların ve körlerin tedavi edildiği bilinmektedir.¹¹

Abbasîler, İslâm toplumunun teşekkül ettiği ilk yüzyılda oluşan ilim, kültür ve medeniyet iklimini, farklı inanç ve anlayışlara daha fazla özgürlük alanı açarak ve destekleyerek gelişmesine öncülük etmiştir. Abbâsiler Dönemi'nde tıp ilminin yükseliş yakalamasında İskenderiye ve Cündişâpur bölgelerinin önemli bir işlevi olmuştur.¹² Özellikle H. IV-V. asırda ortaya çıkan bağımsız-yarı bağımsız devlet ve emirliklerin oluşturduğu ilmî-kültürel hareketlilik ve çeşitlilik, farklı düşünce ekollerinin ortaya çıkmasına, ilim adamlarının desteklenmesi ile de bilimsel gelişime ve zenginliğe ortam hazırlamıştır. Bu nedenle de hicri IV. ve V. yüzyıl, "İslâm medeniyetinin altın çağı" ve "İslâm Rönesansı'nın gerçekleştiği devir" şeklinde nitelendirilmiştir.¹³ Bu araştırmada özellikle Abbâsiler Dönemi'nde ortaya çıkan tıbbî gelişmeler ve sağlık hizmeti veren kuruluşlar, Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti sonuna kadar ele alınacaktır.

Bağdat Merkezli Sağlık Kuruluşları

İslâm tarihinde kaynağı vakıf kültürüne dayanan sosyal müesseselerimizden biri olan hastaneler; dârüş-şifa, dârü'l- âfiye, dârü't-tıb, bîmâristan, mâristan, bimarhâne ve şifâhiyye gibi isimlerle anılmıştır. Bu hastanelerin, ilk kez 88/707 tarihinde Emevî halifesi Ebü'l-Abbas el-Velîd b. Abdilmelik tarafından Şam'da,¹⁴ daha kurumsal ve sistemli olarak ise Abbâsiler Dönemi'nde

⁶ De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihindeki Yeri*, çev. Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 41.

⁷ Cündişâpur, bugünkü İran topraklarında bulunan Huzistan bölgesinde yer alan Suş şehrinin doğusundaki Dezfül şehrinin güney batısında ve Şuşter şehrinin kuzeyinde yer alır. Bilgi için bkz. Recep Uslu, "Cündişâpur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/117-118; Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpur* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017).

⁸ Max Mayerhof, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*, trc. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1935), 8, 9.

⁹ İbn Ebî Usaybia, Ebü'l-Abbas Muvaffaküddîn Ahmed b. el-Kasım, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etîbba*, nşr. Nizar Rida (Beyrut: 1882), 1/116.

¹⁰ Fazıl Halil İbrahim, "Emeviler Dönemi Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri", çev. Ahmet Aslan, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0/7 (2001), 186.

¹¹ İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi", *Dini Araştırmalar* 2/6 (2000), 218; Levent Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 164.

¹² Taner Yıldırım-Ahmet Altungök, "Abbâsiler Döneminde İslâm Tıbbı ve Toplum Sağlığı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25/2 (2015), 270.

¹³ Clifford Edmund Bosworth, "et-Tanzîmü'l-askerî inde'l-Büveyhiyyîn fî'l-İrâk ve İrân", çev. Abdülcabbar Nâci, *Mecelletü'l-Mevrîd* 4/1 (1975), 33; Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/13 (2001), 36.

¹⁴ Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdih Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, nşr. Abdülemür Mühennâ (Beyrut: 1960) 2/290; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 317.

Hârûnürreşîd'in emriyle Bağdat'ta oluşturulduğu ifade edilmektedir.¹⁵ Kaynaklarımızda hastane anlamına gelen "bîmâristan" ve onun kısa şekli olan "mâristan" kelimeleri daha sık kullanılmıştır. Ya'kubî (ö.292/905), İbn Nedim (ö.385/995) ve İbn Ebî Usaybia (ö. 669/1270) "bîmâristan"; İbn Cülcül (ö.384/994[?]) ise eserlerinde "mâristan" kelimesini tercih etmiştir.¹⁶ Aynı anlamı ifade eden bu iki kelimedenden "mâristan", XII. yüzyılın sonlarından itibaren genellikle akıl hastalarının tedavi edildiği hastaneler için kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷

Abbâsîlerde Mansûr (754-775) döneminde başlayan Cündişâpur hekimlerinin Bağdat yolculuğu, sonraki halifeler döneminde de devam etmiştir. Halife Mansûr, Cündişâpur Tıp Okulu başhekimini Curcîs b. Cebrâil b. Buhtîşû'yu saraya davet etmiş ve onu himaye etmiştir. Bundan sonra Abbâsî sarayında Buhtîşû Ailesi, nesilden nesile Abbâsîlere hizmet etmiş; önemli eserler vererek klasik eserlerin çevirilerinde büyük katkılar sunmuştur.¹⁸

Abbâsîler Dönemi'nde özellikle tıp alanında en büyük atılım, hastanelerin kurulmasıyla başlamıştır. Bu hastanelerin giderleri için vakıflar oluşturulmuş, hastalar burada hiçbir ayrıma maruz kalmadan ücretsiz tedavi edilmiştir. Hastaneler zamanla özel, umûmî ve yaş gruplarına göre çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Ayrıca hemen hemen her şehirde hastane kurulmaya çalışılmıştır.¹⁹ Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd, bîmâristanların kurulması hem de geliştirilmesine önem vermiş ve Bağdat'ta büyük bir bîmâristan kurmuştur. Bu hastanenin içerisine bir kütüphane de ekletmiştir. Yine onun döneminde ilk tıbbî lonca oluşturulmuştur.²⁰ Halife Hârûnürreşîd, bilhassa Cündişâpur şehrinde felsefe ve tıp alanında²¹ yetkin pek çok ilim adamının Bağdat'ta oluşturulan bîmâristanlara getirilmesini sağlamıştır.²² Başta tıp alanında olmak üzere önemli bilim insanı, medeniyetin beşiği haline gelen yeni gözde şehir Bağdat'a yoğun bir şekilde göç edince,²³ Cündişâpur Tıp Akademisi'nde eğitim gören öğrenciler de hocalarının bulunduğu şehirlere gelmeye başlamışlardı.²⁴ Bağdat'a gelen Nastûrîlerden Buhtîşû Ailesi başta olmak üzere Maseveyh Ailesi, Harranlı Sabî Sabit b. Kurre Ailesi, Dimaşklı Süryânî

¹⁵ Max Meyerhof, "Science and Medicine", *The Legacy of Islam*, haz. Thomas Arnold (London: 1931), 335-336; Corci Zeydan, *Târihi't- Temeddüni'l-İslâmî*, haz. Hüseyin Mûnis (Kahire: 1958), 3/208. Ali Haydar Bayat'ta tam teşekküllü ilk hastanenin Hârûnürreşîd zamanında Bağdat'ta kurulduğu görüşündedir. Bkz. Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi* (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2016), 207.

¹⁶ Örnek kullanımlar için bkz. İbn Cülcül, Ebû Davud Süleyman b. Hassan el-Eldelûsî, *Tabakâtü'l-etibba ve'l-Hükemâ*, nşr. Fuad Seyyid (Beyrut: 2. Baskı, 1985) 177-115; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 13/151-178; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 47.

¹⁷ Ömer Rıza Kehhâle, *el-Ullümü'l- Ameliyye fî'l-Uşûri'l-İslâmiyye* (Dimaşk: 1972), 105; Arslan Terzioğlu, "Bimâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/163. İbnü'l-Cevzi, eserlerinde hastane için "maristan" kelimesini kullanmayı tercih ederken, "es-Sebât", "el-Müdhiş" adlı eserlerinde bu kelimeyi, sıkıntı, ızdırıp veren yer, zincirlere bağlanan yer anlamında kullanmaya başlamıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *es-Sebât 'İnde'l-Memât*, nşr. Abdullah el-Leysî el-Ensârî (Beyrut: 1986), 25; İbnü'l-Cevzi, *el-Müdhiş*, nşr. Mervan Kabbânî (Beyrut: ty.), 414.

¹⁸ Ahmet Ağrakça, *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2004), 99-104.

¹⁹ Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*, 176; Fatma Çapan, "İslâm Dünyasında Bimaristanlar Ve Gelişme Süreçleri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/3 (2019), 1207.

²⁰ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 188; Yıldırım- Altıngök, "Abbâsîler Döneminde İslâm Tıbbî ve Toplum Sağlığı", 274.

²¹ İslâm tıp tarihi ve kaynakları hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağrakça, *İslâm Tıp Tarihi: Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar* (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2004); Zehra Gençel Efe, *İslâm Tıp Tarihi: Gelişimi ve Kaynakları* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019).

²² Bu Bimaristanı, 195/810 yılında Hârûnürreşîd, Nastûrî Hristiyan olan Cebrail b. Buhtîşû'ya kurdurmuştur. Bkz. Terzioğlu, "Bimâristan", 6/164.

²³ Buradan gelen ilim hocaların çoğu gayrimüslimlerden (Nastûrî Hristiyanlar ile Mecûsîler) oluşmaktaydı.

²⁴ Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpur*, 106.

Serâbiyyûn Ailesi, Hireli Huneyn b. İshak Ailesi gibi önemli Nastûrî, Sâbiî, Mecûsî ve Hintli bilim insanları, Abbâsîlere hizmet etmişlerdir. Cündişâpur'dan başlayan ilmî göç hareketi, sadece Abbâsîlere değil o dönemde siyasi varlıklarını sürdüren diğer devlet ve emirliklere de olumlu etki etmiştir.²⁵

Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd'in, Bağdat'ta yaptırdığı *Bîmâristanü'r-Reşîd* veya *Bîmâristanü'l-Kebîr* diye anılan²⁶ Sâ'id Hastanesi, Cebrâil b. Buhtîşu sorumluluğunda 183/800 tarihinde kurulmuş ve 25 yıla yakın bir süre burada başhekimlik yapmıştır. Daha sonra bu görevi Yuhanna b. Mâseveyh'e bırakmıştır. Önemli hekimlerden Sinan b. Sâbit'in (ö.331/943) Sâ'id Hastanesi'nde çalıştığı bilgisinden hareketle²⁷ hastanenin yaklaşık yüz yılı aşkın bir süre Büveyhîler döneminde hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Hârûnürreşîd'in ünlü veziri Yahya b. Halid el-Bermekî (ö.190/805), Bağdat'ta kendi adını taşıyan ikinci bir hastane inşa ettirmiş ve hastanenin başhekimliğine Hintli İbn Dehn'i getirmiştir.²⁸ Halife Mütevekkil-Alellah (847-861) döneminde Bağdat ile Vâsıt arasında Deyrihizkıl bölgesinde sadece akıl hastalarını tedavi eden bir hastane oluşturulmuştur.²⁹

Abbâsîlerde uzun bir süre halifelik yapan Muktedir (908-932) döneminde Bağdat'ın Harbiye Mahallesi'nde bir hastane hizmete açılmıştır. Bu hastaneyi Muktedir'in ünlü vezirlerinden İbnü'l-Cerrah diye bilinen Ali b. İsa b. el-Cerrah 302/914 yılında yaptırmıştır. Hastanenin yönetimine ise Ebû Osman ed-Dîmeşkî getirilmiştir.³⁰ Yine Halife Muktedir, hekim Sinan b. Sabit'in tavsiyesi üzerine Bağdat'ın batı kıyısında bulunan Bâbuş-Şam Mahallesi'ne inşa ettirdiği,³¹ kendi adını taşıyan ve *Bîmâristanü'l-Muktedirî* diye anılan bir hastane daha yaptırmıştır.³² Yapılan bu hastane, Muktedir'in annesi tarafından Dicle Nehri'nin doğu kıyısında inşa edilmiş olan Seyyide Hastanesi'ne³³ karşılık olarak nehrin batı kısmına yapılmıştır.³⁴ Bîmâristanü'l-Muktedirî Hastanesi'nin Büveyhîler'in Bağdat hâkimiyeti sonlarına kadar hizmet etmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Muktedir'in annesi Seyyide Şağab Hatun, Bağdat'ın "Sûku'l-Yahya" bölgesinde bütün masraflarını şahsi servetinden karşıladığı büyük bir hastane yaptırmıştır. "Bîmâristanü Seyyide Ümmü'l-Muktedir" denilen ve başhekimliğini Sinan b. Sâbit b. Kurra'nın yaptığı hastanede de ünlü hekimler görev yapmıştır.³⁵ Ayrıca Muktedir'in vezirlerinden İbnü'l-Furât, Bağdat'ın doğu yakasına bir hastane kurmuş, ondan sonra vezirlik görevine gelen Hâkânî, ünlü hekim Sâbit b. Sinan b. Sâbit'i 925 yılında buraya başhekim olarak atamıştır.³⁶ Önemli Türk komutan ve emirlerinden olan Ebü'l-Hüseyn Beckem (ö. 329/941),

²⁵ Selahattin Polatoğlu, "Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri", *Van İlahiyat Dergisi* 7/11 (Aralık 2019), 211.

²⁶ Ahmed İsa, *Tarihü'l-Bimaristanât fi'l-İslâm* (Beirut: 1981), 178.

²⁷ Akkâvî, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib 'İnde'l-Arab*, 237.

²⁸ Terzioğlu, "Bîmâristan", 6/164.

²⁹ Terzioğlu, "Bîmâristan", 6/165.

³⁰ Ali Bakka, "İslâm Tarihinde Tıp Eğitimi Nasıl Verilirdi?", *Tevilat* 2/2 (2021), 168.

³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/308.

³² Kitapçı, *Matematik Tıp Eczacılık Astronomi İlmin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, 124-125.

³³ Bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 13/178.

³⁴ Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, 151.

³⁵ Kitapçı, *Matematik Tıp Eczacılık Astronomi İlmin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, 119.

³⁶ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubba*, 304-305.

ölümünden kısa bir süre önce Dicle Nehri'nin batı yakasına yine Sinan b. Sâbit'in tavsiyesi üzerine bir hastane yaptırmıştır.³⁷

Abbâsî halifelerinde Mu'tazîd'in (892-902) ordu komutanı olan Bedir el-Mu'tazîdî tarafından³⁸ Sinan b. Sâbit'e kurdurulan³⁹ ve kendi adı ile anılan hastane, muhtemelen Bedir el-Mu'tazîdî'nin öldürüldüğü⁴⁰ tarih olan 289/902 yılından önce Bağdat'ın Muharrim denilen bölgesinde inşa edilmiştir. Bu hastane, zamanla gelişerek ünlü doktorların çalıştığı bir merkez haline gelmiştir.⁴¹ Abbâsî halifesi Kâdir Billâh (991-1031) döneminde hizmet vermeye devam eden hastaneler arasında zikredilen bu hastanenin yaklaşık yüz yıl gibi bir süre ayakta kaldığı söylenebilir.

Serat Kanalı'na cephe Bâbü'l-Muhavvel Mahallesi'nde inşa edilmiş olan ve mahalle ile aynı adı alan hastanenin ne zaman yapıldığı⁴² ve hizmete girdiği hususunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyetinin son Abbâsî halifesi olan Kâim Biemrillah (1031-1075) döneminde, hastaların burada tedavi edildiği ve hastanenin hizmet vermeye devam ettiği bilgisinden hareketle⁴³ bu dönemde hala ayakta olduğu sonucuna varılabilir.

Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti döneminde Emir Muizzüddeve (ö. 356/967)⁴⁴ tarafından 355/966 yılında Dicle nehri kenarında bir hastane yaptırılmıştır.⁴⁵ Büveyhîlerin en geniş sınırlara ulaştığı ve en önemli emirlerinden biri olan Adudüddeve (ö. 372/983)⁴⁶ döneminde ise; Bağdat'ın batısında Dicle Nehri'nin kenarında Halife Mansûr tarafından inşâ ettirilen Huld Sarayı'nın harabeye dönen temelleri üzerine, 369/981'de inşası başlanan ve yaklaşık üç yılda tamamlanan büyük bir bîmâristan yapılmıştır. Bu hastane, Bîmâristan-ı Adûdî diye anılmıştır.⁴⁷ Yapım aşamasında büyük emek ve paralar harcanan ve hizmet ettiği sürece çok önemli tabiplerin görev

³⁷ Terzioğlu, "Bimâristan", 6/164.

³⁸ Saim Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler* (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2006), 263.

³⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etîbba*, 301.

⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 13/8-10.

⁴¹ Kitapçı, *Matematik Tıp Eczacılık Astronomi İlimin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, 116-117.

⁴² Bu hastane ile ilgili İbnü'l-Cevzî'de yer alan bir rivayette; Arap belâgatında ve İslâmî ilimlerde meşhur olan Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî (ö.328/940), Bâbü'l-Muhavvel'deki hastaneye gittiğini, hastanede oldukça edebî şiirler okuyan bir kişi gördüğünü ve bu kişinin İbrahim adında vesveseli bir kişi olup buraya tedavi maksadıyla geldiğini öğrendiğini ifade eder. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 13/400-401. Halife Kâim Biemrillah döneminde hastanenin hizmet vermeye devam ettiği bilgisi göz önüne alındığında ve halifenin de 1031 yılında iktidara geldiği hesaba katıldığında bu hastanenin en az 90 yıl gibi bir süre ayakta kaldığı sonucu çıkarılabilir. Ayrıca başka bir bilgiye göre hastanenin Kâim Biemrillah döneminde 449/1057 yılında harabeye döndüğü belirtilir. Bkz. İsa, *Tarihü'l-Bimaristanât fî'l-İslâm*, 199.

⁴³ Akkâvî, *el-Mucez fî Tarihi't-Tib 'İnde'l-Arab*, 239.

⁴⁴ Irak Büveyhîleri'nin kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Muizzu'd-devle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020) 31/99-100; Khanoghlan Hacıyev, "Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu Ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)", (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012); Nursel Akgün, "Irak Büveyhî Emiri Muizzüddeve Dönemi Siyasî Tarihi (334-356/945-967)", (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁴⁵ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 474.

⁴⁶ Adudüddeve, Büveyhîlerin en güçlü ve parlak döneminin emiridir. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Büveyhîler'den Adudüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)", (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992; Abdülkerim Özaydın, "Adudüddeve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/392-393.

⁴⁷ Guy Le Strange, *Baghdad During Abbasid Caliphate* (Oxford: Clarendon Press, 1900), 102; Bayat, *Tıp Tarihi*, 208

yaptığı bu hastanenin, o dönemin standartlarından üstün özelliklere sahip olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸ Ayrıca bu hastanenin, Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti sonuna kadar da hizmet verdiği bilinmektedir.

Sonuç

İnsanoğlunun tarih boyu sağlıklı yaşamın sırlarını arama, hastalıklara çare bulma ve tedavi yöntemleri ile ilgili mücadelesinin bir sonucu olarak İslâmiyetle birlikte “Tıbbü'n-Nebevî” diye nitelendirilen literatür ortaya çıkmıştır. Sağlıkla ilgili gelişmeler, Emeviler Dönemi'nde ilk çeviri faaliyetlerinin etkisi ve sınırların genişlemesi ile birlikte farklı kültürlerle etkileşim sayesinde önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Bu çaba ve gelişmelerin bir sonucu olarak da Emevi halifesi Ebü'l-Abbâs el-Velîd b. Abdilmelik (ö.96/715) tarafından 88/707 yılında ilk hastane kurulmuştur. Çalışma konumuz olan Abbâsîler Dönemi'nde ise tıbbî gelişmeler daha sistematik hale gelmiş; Emevilerin yaklaşık doksan yıl boyunca oluşturduğu ilim, kültür ve medeniyet iklimi, farklı inanç ve düşüncelere daha fazla özgürlük alanı açılarak ve desteklenerek önemli gelişmeler elde edilmiştir. Bu dönem –özellikle H. IV.- V. yüzyıl-; Mısır, Mezopotamya, Yunan, Hint ve Roma medeniyetlerinin birikimi ve yoğun tercüme hareketlerinin etkisiyle kendi çağının ilerisinde teşhis ve tedavi yöntemlerinin uygulandığı önemli sağlık kuruluşlarının görüldüğü bir zaman dilimi olmuştur. Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd, bilhassa İskenderiye ve Cündişâpur'da felsefe ve tıp alanında yetişen önemli ilim adamlarını Bağdat'a davet etmiş ve Bağdat'ı, bir ilim ve medeniyet başkenti haline getirmiştir. Özellikle tıp bilginleri, Bağdat'ta oluşturulan hastanelerde önemli hizmetler yapmıştır. Bağdat'a yönelik başlayan ilmî akın hareketi, Nastûrî Buhtîşu Ailesi başta olmak üzere Maseveyh Ailesi, Harranlı Sabîi Sabit b. Kurre Ailesi, Dimaşklı Süryanî Serâbiyyûn Ailesi, Hireli Huneyn b. İshak ve Ailesi gibi pek çok meşhur Hristiyan, Mecûsî, Sabîi ve Hintli bilim insanlarının gelişi ve himaye edilmesi ile hız kazanmıştır.

Abbâsîler Dönemi'nde tıp alanında en büyük atılım, hastanelerin kurumsal olarak oluşturulmasıyla başlamıştır. Kurulan hastanelerin giderleri ve çalışanların ücretlerini ödemek için çeşitli vakıflar oluşturulmuştur. Tedavi olmaya gelen hastalar, herhangi bir ücret ödemeksizin hastanelerde tedavi edilmiştir. Bu dönemde kurulan hastaneler; zamanla özel, umûmî ve yaş gruplarına göre çeşitli şekillerde hizmet vermeye başlamıştır. Abbâsîlerin ve çağdaşı olan diğer devletlerin önemli büyük kentlerinde pek çok hastane imâr edilmiştir. Bilhassa ilim ve medeniyet şehri olan Bağdat'ta tıbbî kuruluşlar daha yaygın hale gelmiştir. Bu nedenle de Bağdat, önemli doktorların hizmet ettiği ve pek çok eserin neşredildiği bir merkez haline gelmiştir. Abbâsî Devleti'ne ve hilafete 955 yılında hâkim olarak Bağdat'ta yaklaşık yüzyıl kalan Büveyhîlerin yıkılışına kadar göreve gelen Abbâsî halifeleri ve anneleri, vezirler ve dönemin Büveyhî emirlerinin pek çoğu, sağlık kuruluşlarını adeta imâr ve ihyâ etme yarışına girişmiş, sağlık ve tıbbî gelişmelere destek olmuşlardır.

⁴⁸ Bu hastane, o dönemde Dicle Nehri'nden özel bir sistemle suyunu alan donanımlı ve konforlu bir mekan olarak zikredilmektedir. Bkz. Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *el-Iber fi haberî men aber*, thk. Selahaddin el-Müncid (Kuveyt: Dârü'l-Meşir 1966), 1/159; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Ahmet Güner, *İslâm Tıbbî ve Hastahanelerine Bir Katkı: Biyografilerle Adûdî Hastahanesi Tarihi* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2005); Terzioğlu, “Bimarhâne”, 6/163-178; Çapan, “İslâm Dünyasında Bîmârîstanlar ve Gelişme Süreçleri”, 1214.

Kaynakça

- Ağırakça, Ahmet. *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2004.
- Akgün, Nursel. "Irak Büveyhî Emîri Muizzüddeve Dönemi Siyasî Tarihi (334-356/945-967)". Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Akkâvî, Ruhâb Hıdır. *el-Mucez fi Tarihi't-Tıb 'İnde'l-Arab*. Beyrut: 1995.
- Ataseven, Asaf. "Tıbb-ı Nebevî". *Diyanet Dergisi (Özel Sayı)* 25/4 (1989), 93-100.
- Atmaca, Veli. "Tıp ve Tıbb-ı Nebevî Hakkında Muasır Çalışmalar". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011), 45-70.
- Aycan, İrfan. "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi". *Dini Araştırmalar* 2/6 (2000), 213-221.
- Bakkal, Ali. "İslâm Tarihinde Tıp Eğitimi Nasıl Verilirdi?". *Tevilat* 2/2 (Aralık 2021), 163-189.
- Bayat, Ali Haydar. "Türk-İslâm Dünyasında Hastaneler", *Türk Kültürü* 34/400 (1996), 477-486.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2016.
- Bosworth, Clifford Edmund. "et-Tanzîmü'l-askerî inde'l-Büveyhîyyîn fî'l-İrâk ve İrân". çev. - thk. Abdülcabbâr Nâcî. *Mecelletü'l-Mevrid* 4/1 (1975), 33-51.
- Çapan, Fatma. "İslâm Dünyasında Bimaristanlar Ve Gelişme Süreçleri". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/3 (2019), 1205-1219.
- Gençel Efe, Zehra. *İslâm Tıp Tarihi: Gelişimi ve Kaynakları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.
- Gençel Efe, Zehra. "Hz. Peygamber Döneminde Sağlık Bakım Uygulamaları ve İlk Müslüman Hemşireler", *Sağlık Akademisi Kastamonu*, 4/3 (2019), 243-256.
- Güner, Ahmet. "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/13 (2001), 35-63.
- Güner, Ahmet. "Büveyhiler'den Adudüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)". İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Güner, Ahmet. *İslâm Tıbbı ve Hastahanelerine Bir Katkı: Biyografilerle Adudi Hastahanesi Tarihi*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2005.
- Güner, Ahmet. "Muizzu'd-devle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/99-100. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Hacıyev, Khanoghlan. "Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu Ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)". İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- İbn Cülcül, Ebû Davud Süleyman b. Hassan el-Eldelûsî. *Tabakâtü'l-etibba ve'l-Hükemâ*. nşr. Fuad Seyyid. Beyrut: 2. Baskı, 1985.
- İbn Ebî Usaybia, Ebû'l-Abbas Muvaffaküddîn Ahmed b. el-Kasım. *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâtü'l-Etibba*. nşr. Nizar Rida. Beyrut:1882
- İbn Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe. *el-Musannef*. nşr. Kemal Yusuf el-Hût. Riyad: 1409.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdulkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *es-Sebât 'İnde'l-Memât*, nşr. Abdullah el-Leysî el-Ensârî. Beyrut: 1986.
- İbnü'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Müdhîş*, nşr. Mervan Kabbânî. Beyrut: ty.

- İbrahim, Fazıl Halil. "Emeviler Dönemi Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri", çev. Ahmet Aslan, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0/7 (2001), 169-195.
- İsa, Ahmed. *Tarihü'l-Bimaristanât fi'l-İslâm*. Beyrut: 1981.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *el-Ulûmü'l- Ameliyye fi'l-Usûri'l-İslâmiyye*. Dımaşk: 1972.
- Kitapçı, Zekeriya. *Matematik Tıp Eczacılık Astronomi İlimin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2008.
- Mayerhof, Max. *İslâm Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*. trc. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1935.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Nesâî, Ebu Abdırrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im Şelebi. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.
- O'leary, De Lacy. *İslâm Düşüncesi ve Tarihindeki Yeri*. çev. Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Özaydın, Abdülkerim. "Adudüddeve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/392-393. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Öztürk, Levent. *İslâm Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Öztürk, Levent. *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Polatoğlu, Selahattin. "Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri". *Van İlahiyat Dergisi* 7/11 (Aralık 2019), 208-232.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Strange, Guy Le. *Baghdad During Abbâsîd Caliphate*. Oxford: Clarendon Press, 1900.
- Tekineş, Ayhan. "Tıbb-ı Nebevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/85-87. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Terzioğlu, Arslan. "Bimâristan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/163-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Uslu, Recep. "Cündişâpûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdıh. *Târihu'l-Ya'kûbî*. nşr. Abdülemîr Mühennâ. Beyrut: 1960.
- Yıldırım, Taner - Altıngök, Ahmet. "Abbâsîler Döneminde İslâm Tıbbı ve Toplum Sağlığı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2015), 269-295.
- Yılmaz, Saim. *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî. *el-İber fi haberi men aber*. thk. Selahaddin el-Müncid. Kuveyt: Dârü'l-Meşir, 1966.
- Zeydan, Corci. *Târihu't- Temeddüni'l-İslâmî*. haz. Hüseyin Mûnis. Kahire: 1958.